

Seksuele vorming en diversiteit

Inclusieve burgerschapsvorming op school

Mathieu Heemelaar

uitgeverij
coutinho

Seksuele vorming en diversiteit

When it comes, will it come without warning,

Just as I'm picking my nose?

Will it knock on my door in the morning,

Or tread in the bus on my toes?

Will it come like a change in the weather?

Will its greeting be courteous or rough?

Will it alter my life altogether?

O tell me the truth about love

W.H. Auden

Voor Sławek

www.coutinho.nl/seksuelevormingendiversiteit

Met de code in dit boek heb je toegang tot je online studiemateriaal.

Dit materiaal bestaat uit verwerkingsopdrachten, verdiepingsteksten en filmpjes.

Om je studiemateriaal te activeren heb je onderstaande code nodig.

Ga naar **www.coutinho.nl/seksuelevormingendiversiteit** en volg de instructies.

Seksuele vorming en diversiteit

Inclusieve burgerschaps-
vorming op school

MATHIEU HEEMELAAR

uitgeverij | C
coutinho

bussum 2019

© 2019 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet, 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag en illustraties hoofdstukopeningen: Crisja Ran, Haarlem

Opmaak binnenwerk: Coco Bookmedia, Amersfoort

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 978 90 469 0675 0

NUR 841

Voorwoord

In 2001 werd het huwelijk in Nederland opengesteld voor paren van het gelijke geslacht. Als eerste land ter wereld konden mannen met mannen trouwen en vrouwen met vrouwen. Voor sommigen leek de homo-emancipatie voltooid. In *Seksuele vorming en diversiteit* betoogt Mathieu Heemelaar dat na deze juridische gelijkstelling pas de derde fase van de emancipatie begon: het werken aan de maatschappelijke acceptatie van seksuele diversiteit en genderdiversiteit. Het Sociaal en Cultureel Planbureau monitort sinds 2006 op gelijkwaardigheid, vrijheid om te houden van wie je wilt en zichtbaar jezelf zijn. Onder sprekende titels werden talrijke onderzoeksrapporten gepubliceerd: ‘Gewoon doen’ (Keuzenkamp et al., 2006), ‘Steeds gewoner, nooit gewoon’ (Keuzenkamp, 2010), ‘Niet te ver uit de kast’ (Keuzenkamp et al., 2012), ‘Wel trouwen, niet zoenen’ (Kuyper, 2015b). De acceptatie nam gestaag toe en dit had positieve effecten op de welzijnsbeleving van lhbt’s. De Nederlandse bevolking denkt anno 2019 over het algemeen positief over homoseksualiteit en biseksualiteit, maar de acceptatie blijft achter bij opvattingen over zichtbare intimiteit tussen mensen van gelijk geslacht, zowel bij volwassenen als bij scholieren. Je mag homo zijn, maar laat dat niet te duidelijk zien. De acceptatie van transgender personen groeit ook, maar volgt op afstand.

Orthodox-christenen, overige religieuze mensen en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond denken negatiever over homoseksualiteit en biseksualiteit dan de rest van Nederland.

In de Nashvilleverklaring verklaren orthodox-protestante voorgangers in Nederland (Nashvilleverklaring, 2019) dat het niet alleen zondig is om homoseksueel of transgender te zijn, maar ook om dit goed te keuren. Naar aanleiding van deze verklaring twitterde minister Van Engelshoven: ‘We hebben nog een lange weg te gaan. Emancipatie is nog lang niet af.’ Wij denken ook dat de lhbt-emancipatie nog niet voltooid is. Emancipatie vraagt bovendien onderhoud. Elke opgroeiende scholier dient goed onderwijs over seksuele diversiteit te krijgen. Coming-out op school is nog steeds niet gemakkelijk voor veel jongeren en sommige docenten. Lhbt-jongeren ervaren onveiligheid. ‘Homo’ is een van de meest-gebruikte scheldwoorden op school. Suïdecijfers liggen bij lhb-jongeren ruim viermaal hoger dan gemiddeld (Kuyper, 2015a) en bij transgenders tien keer hoger (Keuzenkamp, 2012).

De rol van het onderwijs is cruciaal: onze burgers van de toekomst kunnen een verschil maken, waarbij lhbt-inclusieve seksuele vorming een nuttige rol kan vervullen. Aan het onderwijsaanbod rondom seksuele vorming is nog veel te verbeteren – meer samenhang en een doorlopende leerlijn zijn nodig, veel belangrijke onderwerpen komen onvoldoende aan bod (Inspectie van het Onderwijs, 2016a). En maar een minderheid van scholen

implementeert de beschikbare programma's goed. Docenten hebben soms last van handelingsverlegenheid. Jongeren waarderen de informatie die ze op school kregen in 2017 gemiddeld met een 5,8, dat is een significante daling ten opzichte van 2012, toen er een 6,6 gegeven werd. Bij seksuele voorlichting op school wordt er meestal geen enkele aandacht besteed aan lesbische en homoseksuele seks, bisexualiteit, transgenders of aan de clitoris, om een paar thema's te noemen. Homoseksuele en biseksuele jongeren geven dan ook onvoldoendes voor het onderwijs over seksuele diversiteit (De Graaf et al., 2017). Kortom: seksuele vorming in het onderwijs kan beter. Jongeren moeten hun school als een veilige plek kunnen ervaren waar ze zichzelf kunnen zijn. Dat is cruciaal voor een gezonde seksuele ontwikkeling van lhbt-leerlingen. Respectvol omgaan met seksualiteit, seksuele diversiteit en genderdiversiteit draagt bij aan zo'n sociaal veilig lhbt-inclusief schoolklimaat.

Seksuele vorming en diversiteit voorziet hbo-studenten aan de tweedegraadslerarenopleidingen en de pabo van actuele basiskennis over seksuele ontwikkeling, seksuele en relationele vorming, preventie van soa en seksueel grensoverschrijdend gedrag. Bij dit alles wordt expliciet aandacht besteed aan seksuele diversiteit en genderdiversiteit. Leraren staan voor een nieuwe uitdaging om nieuwe ontwikkelingen, zoals sexting, te vertalen naar adequate seksuele en relationele vorming. Het boek zet door middel van oefeningen aan om op een professioneel niveau seksuele en relationele vorming te geven in po en vo, en om respect voor lhbt's te verankeren in hun professionele houding. Heemelaar levert met dit boek een grote bijdrage aan lhbt-inclusieve seksuele vorming in het onderwijs. Het boek is een aanwinst voor de lerarenopleidingen. Wij wensen u veel gebruik- en leesplezier toe!

Ton Coenen, directeur/bestuurder Rutgers

Koen van Dijk, directeur COC-Nederland

Saskia Keuzenkamp, directeur Kennis en innovatie Movisie

Voorjaar 2019

Inhoudsopgave

Online studiemateriaal	11
Dankwoord	13
Inleiding	15
Kerndoelen	16
Leeswijzer	17
Opbouw	17
Woordgebruik en begrippen	18
Afkortingen en aanspreekvorm	18
Legenda	19
1 Genderdiversiteit en seksuele diversiteit	21
1.1 Inleiding	22
1.2 Seksualiteit, intimiteit en erotiek	23
1.3 Praten over seksualiteit	26
1.4 Genderidentiteit: terminologie	31
1.4.1 Transgender personen	32
1.4.2 Intersekse	34
1.5 Seksuele gerichtheid: hetero – homo – bi	35
1.5.1 Beleving – gedrag – zelfbenoeming	37
1.5.2 Biseksualiteit	39
1.5.3 Panseksueel en queer	40
1.6 Seksuele gezondheid	41
1.6.1 Definitie seksuele gezondheid	41
1.6.2 Seksuele rechten van de mens	42
1.6.3 Seksuele minderheidsstress	42
1.6.4 Houding tegenover seksualiteit	44
1.7 Maatschappelijke acceptatie	44
1.7.1 Homoseksualiteit	46
1.7.2 Lhb-jongeren	51
1.7.3 Biseksualiteit	52
1.7.4 Transgenders	53
1.8 Samenvatting	54

2	Seksuele ontwikkeling bij kinderen	55
2.1	Inleiding	56
2.2	Seksueel gedrag van kinderen	58
2.3	Seksuele ontwikkelingsfasen in de kindertijd	63
2.3.1	Babyfase (0 tot 2 jaar)	63
2.3.2	Peuterfase (2 tot 4 jaar)	64
2.3.3	Kleuterfase (4 tot 6 jaar)	64
2.3.4	Jonge kind (6 tot 9 jaar)	64
2.3.5	Oudere kind (9 tot 12 jaar)	65
2.4	Ontwikkeling van de intimiteit	66
2.5	Gendersocialisatie in de kindertijd	67
2.6	Cultuur en religie	70
2.6.1	Seksualiteit bij moslims	71
2.6.2	Seksualiteit in orthodox-christelijke gezinnen	74
2.7	Seksuele ontwikkeling bij lhbt-kinderen	75
2.8	Samenvatting	78
3	Seksuele ontwikkeling van jongeren	79
3.1	Inleiding	81
3.2	Soloseks	81
3.3	Stapsgewijze seksuele-interactiecarrière	81
3.4	Seksueel gedrag van jongeren	83
3.5	Beleving van seksualiteit bij jongeren	88
3.6	Het seksuele script	91
3.7	Gendersocialisatie	92
3.8	Cultuur en religie en gendersocialisatie	94
3.8.1	De westerse cultuur	94
3.8.2	Orthodox-christelijke jongeren	95
3.8.3	Moslimjongeren	97
3.9	Seksuele ontwikkeling bij lhbt-jongeren	101
3.9.1	Coming-out	101
3.9.2	Autochtone lhb-jongeren	105
3.9.3	Islamitische homojongeren	107
3.9.4	Transgender jongeren	108
3.10	Lichaamsbeeld	110
3.11	Grenzen en wensen	111
3.12	Dating en sexting	113
3.12.1	Prevalentie	114
3.12.2	Beleving en waardering	114
3.12.3	Risico's	114
3.12.4	Wet- en regelgeving	115
3.13	Samenvatting	116

4	Seksuele en relationele voorlichting en vorming	117
4.1	Inleiding	119
4.2	De geschiedenis van de voorlichting	119
4.2.1	De voorlichtingsbenadering	120
4.2.2	De vormingsbenadering	121
4.2.3	De emancipatorische benadering	121
4.2.4	Een benadering kiezen	122
4.3	Seksuele vorming in de eenentwintigste eeuw	124
4.4	Theorie over seksuele vorming	126
4.4.1	Communicatietheorie	126
4.4.2	Theorie van gepland gedrag	129
4.4.3	Vooroordelen en stereotypering	131
4.4.4	De effectiviteit van anti-lhbt-discriminatiecampagnes	132
4.4.5	De effectiviteit van antidiscriminatiecampagnes	134
4.5	Voorlichting en preventie	137
4.5.1	Preventie soa's	137
4.5.2	Preventie tienerzwangerschappen	139
4.5.3	Preventie seksueel geweld	140
4.5.4	Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling	140
4.5.5	Preventie online grensoverschrijdend seksueel gedrag	141
4.6	Samenvatting	142
5	Seksuele vorming op de basisschool	143
5.1	Inleiding	144
5.2	Samenwerking tussen ouders en leraren	145
5.3	Doelen formuleren	146
5.4	<i>Kriebels in je buik</i>	146
5.5	<i>Wonderlijk gemaakt</i>	150
5.6	<i>Rots en Water</i>	150
5.7	<i>Vlaggensysteem</i>	151
5.8	Burgerschapsvorming en seksuele vorming	155
5.9	Samenvatting	157
6	Seksuele vorming in het voortgezet onderwijs	159
6.1	Inleiding	160
6.2	Teamsamenwerking	162
6.3	De rol van de ouders	163
6.4	Veiligheid	164
6.4.1	Zorgstructuur	164
6.4.2	De eerste les	165
6.5	Practicum: 'de eerste keer'	165
6.6	<i>Lang Leve de Liefde</i>	167

6.7	Andere thema's	169
6.7.1	Mediawijsheid	170
6.7.2	<i>Je Lijf, je Lief!</i>	172
6.7.3	Genderspecifiek onderwijs	172
6.7.4	<i>Can You Fix It?</i> Maak seks lekker duidelijk	173
6.7.5	Duale controle	173
6.7.6	Praten met je kind over seks	175
6.8	Samenvatting	175

7 Lhbt-inclusief onderwijs 177

7.1	Inleiding	180
7.2	Evaluatie onderwijs seksuele en genderdiversiteit	180
7.3	De school	183
7.4	Nieuwe kerndoelen	184
7.4.1	Bestaande kerndoel seksuele diversiteit vo	184
7.4.2	Programmadoelen seksuele diversiteit vo	184
7.4.3	Nieuw concept-kerndoel vo	185
7.4.4	Bestaand kerndoel po	185
7.4.5	Programmadoelen seksuele diversiteit po	186
7.4.6	Nieuw kerndoel po	187
7.5	De leerling	188
7.5.1	Heteroseksuele leerlingen	188
7.5.2	Lhbt-leerlingen	188
7.6	De leraar	189
7.6.1	Lhbt-negativiteit duiden	190
7.6.2	Lhbt-negativiteit bestrijden	190
7.6.3	Coming-out van de leraar	191
7.7	De lessen	191
7.7.1	Effectieve lesactiviteiten	192
7.7.2	Tips voor de lessen	193
7.7.3	Vooroordelen en stereotypen bestrijden	194
7.7.4	Vooroordelen over lhbt	195
7.8	GSA: Gender & Seksualiteit Alliantie	197
7.9	Samenvatting	199

Epiloog 201

Literatuurlijst 203

Register 217

Over de auteur 223

Online studiemateriaal

Op www.coutinho.nl/seksuelelevormingendiversiteit vind je het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit:

- verwerkingsopdrachten
- verdiepingsteksten
- media & materiaal: filmpjes en ander materiaal, zoals formulieren

Seksuele vorming en diversiteit

- › Studiemateriaal
- › Inleiding
- › Hoofdstuk 1
- › Hoofdstuk 2
- › Hoofdstuk 3
- › Hoofdstuk 4
- › Hoofdstuk 5
- › Hoofdstuk 6
- › Hoofdstuk 7

Welkom!

Kies een hoofdstuk om verder te gaan.

Inleiding

Hoofdstuk 1

Hoofdstuk 2

Hoofdstuk 3

Hoofdstuk 4

Hoofdstuk 5

Hoofdstuk 6

Hoofdstuk 7

Dankwoord

Seksuele gezondheid is een belangrijk thema voor alle mensen die met mensen werken. Om studenten aan sociale hbo-opleidingen te voorzien van goede informatie over seksuele ontwikkeling en preventie van problemen, publiceerde ik in 1997 mijn boek *Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening*, waarvan in 2018 de vijfde, geheel geactualiseerde druk verscheen. De beste preventiemogelijkheden voor seksuele problemen liggen echter niet in het sociale werk, maar in het onderwijs. Daarom ligt nu mijn boek voor de tweedegraadslerarenopleidingen en de pabo voor u. Dit boek voorziet de lerarenopleidingen van belangrijke informatie die noodzakelijk is om invulling te geven aan de kerndoelen in het basisonderwijs, voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs op het gebied van seksuele vorming, seksuele diversiteit, genderdiversiteit en burgerschapsvorming. Als student leer je met dit boek les te geven in lhbt-inclusieve seksuele vorming. Dat betekent dat je steeds ook aandacht besteedt aan lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuele, transgender en intersekse mensen (lhbti).

Ik dank talrijke collega's, studenten en deskundigen voor hun praktijkverhalen, feedback en kritische suggesties. In het bijzonder noem ik hier Geert-Jan Edelenbosch en Philip Tijsma (COC Nederland), Walter Fernandez (hogeschooldocent pabo, Haagse Hogeschool), Lisette Kuyper (programmamanager Maatschappelijke participatie Sociaal en Cultureel Planbureau), Charles Picavet (docent opleiding Gender and Diversity aan de Hochschule Rhein Waal in Kleef, Duitsland) en Mustafa Talib (hogeschooldocent opleiding Social Work, Haagse Hogeschool).

Ik draag dit boek op aan mijn geliefde. Onze ontmoeting vijf jaar geleden is prachtig verwoord in het gedicht van W.H. Auden (1994).

Mathieu Heemelaar
maart 2019

Inleiding

Leraren besteden in Nederland al decennia aandacht aan seksuele voorlichting. Tot in de jaren zeventig werd dit gezien als de primaire verantwoordelijkheid van de ouders. Op school werd seksuele voorlichting vaak beperkt tot het overdragen van technische kennis in de biologieles. De laatste halve eeuw heeft seksuele en relationele vorming in Nederland en België een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Op de meeste scholen wordt nu seksuele vorming gegeven, maar een kenniskader in de vorm van een studieboek ontbrak nog.

De bestaande handboeken voor ontwikkelingspsychologie, pedagogiek, biologie, leerlingbegeleiding en onderwijskunde besteden onvoldoende aandacht aan seksuele diversiteit en genderdiversiteit. Als er al aandacht aan besteed wordt, focussen ze – net als de methoden voor primair en voortgezet onderwijs – op mannelijke homoseksualiteit en bieden ze weinig informatie over vrouwelijke homoseksualiteit, nog minder over biseksualiteit, en vrijwel geen informatie over transgender en intersekse personen. Dit geeft leraren in opleiding een erg onvolledig beeld van seksuele en genderdiversiteit.

Vandaag de dag worden studenten vaak nog onvoldoende opgeleid om seksualiteit en seksuele diversiteit bespreekbaar te maken in de klas. Er is sprake van handelingsverlegenheid bij leraren en leerkrachten. Ook waar het gaat over seksuele diversiteit is er handelingsverlegenheid: hoe ga je als leraar om met leerlingen die van huis uit andere waarden hebben meegekregen over homoseksualiteit bij mannen en bij vrouwen, biseksualiteit, transgender en intersekse personen (lhbti)?

In *Seksuele vorming en diversiteit* besteden we prominent aandacht aan seksuele diversiteit en genderdiversiteit. De inhoud is gericht op het ontwikkelen van de professionele vaardigheid om in het onderwijs lhbt-inclusieve seksuele en relationele vorming te geven. Op deze manier leer je als toekomstig leraar hoe je een gezonde seksuele en relationele ontwikkeling bij alle leerlingen kunt bevorderen en bij kunt dragen aan lhbt-inclusieve burgerschapsvorming op school.

Er is in Nederland veel expertise op het gebied van seksuele vorming en seksuele diversiteit: onder andere bij Rutgers Kenniscentrum Seksualiteit, Movisie, COC Nederland, Soa Aids Nederland, EduDivers en Stichting Leerplan Ontwikkeling. Die kennis heeft zijn weerslag gevonden in talrijke lespakketten, methoden, docentenhandleidingen, websites, educatieve filmpjes, brochures en artikelen. Dit boek bundelt al die kennis tot een kennisbasis over seksuele diversiteit en genderdiversiteit en over effectieve seksuele vormingsmethoden. Daarnaast geven we ruimschoots informatie over de seksuele ontwikkeling bij kinderen en jongeren. De relevante onderzoeken, publicaties, rapporten, brochures, leerboeken, handboeken, richtlijnen en voorlichtingsmethodieken worden samengevat, beschreven en in een kader geplaatst.

We gaan ervan uit dat je de elementaire kennis over seks bezit. Twee uitstekende bronnen zijn: www.sense.info (voor jongeren) en www.seksualiteit.nl (voor volwassenen).

Daarnaast wordt het boek *Seks!* van Rik van Lunsen en Ellen Laan (2017) aanbevolen voor lezers die meer willen weten over seks.

Leren op hbo-niveau is altijd gericht op het verwerven van actuele kennis uit wetenschappelijk onderzoek en de vaardigheid om die kennis in het beroep in te zetten. Als leraar leer je met de verwerkingsopdrachten in dit boek om ontspannen en op een professioneel niveau op basis van kennis van zaken te praten over seksualiteit.

Met actieve bestudering van dit boek verwerf je:

- 1 actuele basiskennis over seksuele ontwikkeling, seksuele diversiteit, genderdiversiteit en seksuele gezondheid;
- 2 inzicht in effectieve seksuele en relationele vormingsmethoden;
- 3 een professionele lhbt-inclusieve beroepshouding waarmee je leerlingen leert respectvol om te gaan met seksuele diversiteit en genderdiversiteit;
- 4 de vaardigheid om effectief lhbt-inclusieve seksuele en relationele vorming op school te geven.

Dit boek is bestemd voor studenten aan de tweedegraadslerarenopleidingen en de pabo. Met deze kennis en vaardigheden kun je les in seksuele vorming geven in het basisonderwijs, voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs. Het boek is ook geschikt voor gebruik bij de universitaire opleiding tot leraar basisonderwijs en bij masteropleidingen, zoals pedagogiek en professioneel meesterschap.

Tevens is dit boek bruikbaar voor docenten die les (gaan) geven op het mbo (COC, 2018c). Bij dit boek hoort een ondersteunende website. Die bevat verwerkingsopdrachten, verdiepingsteksten, rollenspelen, proeftoetsen, trainingsopdrachten, teksten ter verbreding en verdieping van de stof en een overzicht van relevante internetbronnen en films.

De focus van *Seksuele vorming en diversiteit* ligt op onderwijs, niet op hulpverlening. Er wordt in het boek ingegaan op problemen van leerlingen met seksualiteit en de preventie ervan, maar niet op de begeleiding van die problemen. Leraren die ook een taak hebben op het gebied van hulpverlening en begeleiding bij problemen, zoals leerlingbegeleiders, mentoren of hulpverleners in het speciaal onderwijs (so), verwijzen we naar de ondersteunende website en naar mijn eerder verschenen boek (Heemelaar, 2018).

Kerdoelen

Kerdoel 38 voor het basisonderwijs (tevens kerndoel 53 voor het speciaal onderwijs) luidt als volgt:

‘De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren *respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.*’

Kerdoel 43 voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs luidt:

‘De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en *leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.*’

Het onderwijs over seksuele vorming en seksuele diversiteit is in beweging. Seksualiteit, seksuele diversiteit, genderdiversiteit en sociale veiligheid maken vanaf september 2018 deel uit van de kennisbasis voor tweedegraadslerarenopleidingen en de pabo's. De implementatie in de lerarenopleidingen vindt plaats in het cursusjaar 2018-2019. De politiek geeft duidelijk richting: de kerndoelen seksuele diversiteit en burgerschap po, vo en so zullen worden aangescherpt. Seksuele weerbaarheid wordt hierin meegenomen. Het voorstel voor aanscherping zal eind 2019 klaar zijn. Hieraan wordt nu gewerkt in Curriculum.nu, waar leraren, ouders, deskundigen, bonden en bestuurders gezamenlijk werken aan nieuwe kerndoelen en eindtermen. De Wet Veiligheid op school impliceert dat ook lhbt-leerlingen zich veilig moeten voelen op school. In het onderwijs, onder meer bij de opleiding van docenten en in het mbo, wordt de positie van lhbt-leerlingen en -leraren verbeterd. De wet wordt aangepast zodat ook mbo-scholen verplicht aandacht moeten besteden aan acceptatie van seksuele- en genderdiversiteit (Regeerakkoord, 2017; Van Engelsehoven, 2018; Curriculum.nu, 2018; Rijksoverheid, 2018; COC 2018c).

In hoofdstuk 7 anticiperen we op de nieuwe formulering van de kerndoelen po, so en vo. Op de website staat een volledig overzicht van de actuele kerndoelen en kennisbasis.

0.1 Kerndoelen en kennisbasis

Leeswijzer

Opbouw

Hoofdstuk 1 biedt basiskennis over seksualiteit, genderdiversiteit, seksuele diversiteit, seksuele rechten van de mens en seksuele gezondheid. In hoofdstuk 2 lees je over de seksuele ontwikkeling bij kinderen tot de puberteit. Hoofdstuk 3 gaat over de seksuele ontwikkeling bij jongeren vanaf de puberteit. Leerkrachten in de bovenbouw van de basisschool en de onderbouw van het voortgezet onderwijs lezen daarom delen van beide hoofdstukken, omdat de aanvangsleeftijd van de puberteit varieert van negen jaar tot veertien jaar. Er wordt specifiek aandacht besteed aan de seksuele ontwikkeling bij lhbt-kinderen en -jongeren. Hoofdstuk 4 biedt praktische inzichten uit voorlichtingskunde en andere wetenschappen over seksuele en relationele vorming.

De hoofdstukken 5, 6 en 7 bieden de praktische invulling, de methoden die je als toekomstig leraar leert inzetten. Hoofdstuk 5 en 6 gaan over de seksuele en relationele vorming in respectievelijk het primair onderwijs en het voortgezet onderwijs. Hoofdstuk 7 behandelt onderwijs over seksuele en genderdiversiteit: lhbt-inclusief onderwijs. Het boek wordt afgesloten met een epiloog, literatuurlijst en register.

In de verwerkingsopdrachten wordt veel aandacht besteed aan jouw houding als leraar. Je leert om steeds professioneler te praten over seksualiteit en je handelingsverlegenheid stap voor stap te overwinnen. Ook leer je om effectieve seksuele vormingslessen te ontwerpen en uit te voeren.

Woordgebruik en begrippen

Voor het gemak spreken we in dit boek over ‘seksuele vorming’. Daarmee wordt steeds het volledige scala bedoeld: seksuele voorlichting, seksuele vorming en relationele vorming.

Begrippen die veel gebruikt worden in seksuologische literatuur, zijn vóórkomen en voorkómen. Seks komt veel vóór, seksueel overdraagbare aandoeningen moet je voorkómen. Om te voorkómen dat de lezer zich steeds afvraagt welke betekenis bedoeld wordt, wordt zo veel mogelijk gebruikgemaakt van de begrippen prevalentie (vóórkomen) en preventie (voorkómen).

Bij veel seksuologisch onderzoek wordt er een vergelijking gemaakt. In alle gevallen is het een vergelijking met de gemiddelde uitslag van alle respondenten bij dit onderzoek, tenzij een andere groep expliciet wordt vermeld. Een voorbeeld: meisjes met een slecht contact met hun ouders zijn eerder seksueel actief (dan alle meisjes van dezelfde leeftijdsgroep die meededen aan dat onderzoek).

Afkortingen en aanspreekvorm

Als we het hebben over seksuele gerichtheid en seksuele diversiteit, dan bedoelen we heteroseksuele mannen en vrouwen, homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en biseksuele mensen. Bij genderidentiteit en genderdiversiteit gaat het om mensen die transgender zijn (zich niet thuis voelen in hun eigen lichaam) of cisgender (mannen en vrouwen die zich thuis voelen in hun eigen lichaam). Daarnaast gaat het over over intersekse personen (mensen die geboren zijn met een lichaam dat medisch niet eenduidig vrouwelijk of mannelijk is).

De afkorting die gebruikt wordt voor de gehele groep mensen in het scala van seksuele en genderdiversiteit is lhbt (lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender en intersekse mensen). In dit boek gebruiken we de afkortingen: lhb (of het Vlaamse holebi), lhbt en lhbt. Deze afkortingen gebruiken we ook omdat het gemakkelijker leest als niet steeds het hele rijtje volledig uitgeschreven wordt. In het dagelijks leven gebruiken lhbt's deze afkortingen zelden, mensen noemen zichzelf ook niet lhbt. Voor hun zelfbenoeming kiezen mensen woorden die passen bij henzelf. Er is dan sprake van meer en minder formeel taalgebruik.

Homoseksuele mannen noemen zich bijvoorbeeld gay, homo, nicht of homoseksueel. Homoseksuele vrouwen noemen zichzelf bijvoorbeeld homo, homoseksueel, lesbo, lesbi, lesbisch of pot. Het woord ‘homoseksuelen’ gebruiken we in dit boek voor homoseksuele mannen en lesbische vrouwen. Biseksuele mensen noemen zich bi of biseksueel.

Ook bij genderdiversiteit bestaat een rijk scala aan woorden voor zelfbenoeming: trans, transvrouw, transman, transgender, *queer*, intersekse mensen, intersekse persoon enzovoort.

In §1.4 lees je meer over genderidentiteit en in §1.5 over seksuele gerichtheid.

Om de leesbaarheid te bevorderen kiezen we voor de mannelijke uitdrukking. Dat neemt niet weg dat in alle gevallen waarin dat van toepassing is ook ‘zij’ bedoeld wordt. Overall waar geschreven wordt over ‘de leraar’, kan de student ook ‘de leraar in opleiding’ of ‘de stagiair’ lezen. Met leraar bedoelen we zowel leerkrachten (po en so), leraren (vo) als docenten (hbo).

Relevante delen van mijn eerdere boek *Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening* (Heeme-
laar, 2018) zijn met toestemming van uitgeverij Bohn Stafleu van Loghum overgenomen
in dit boek.

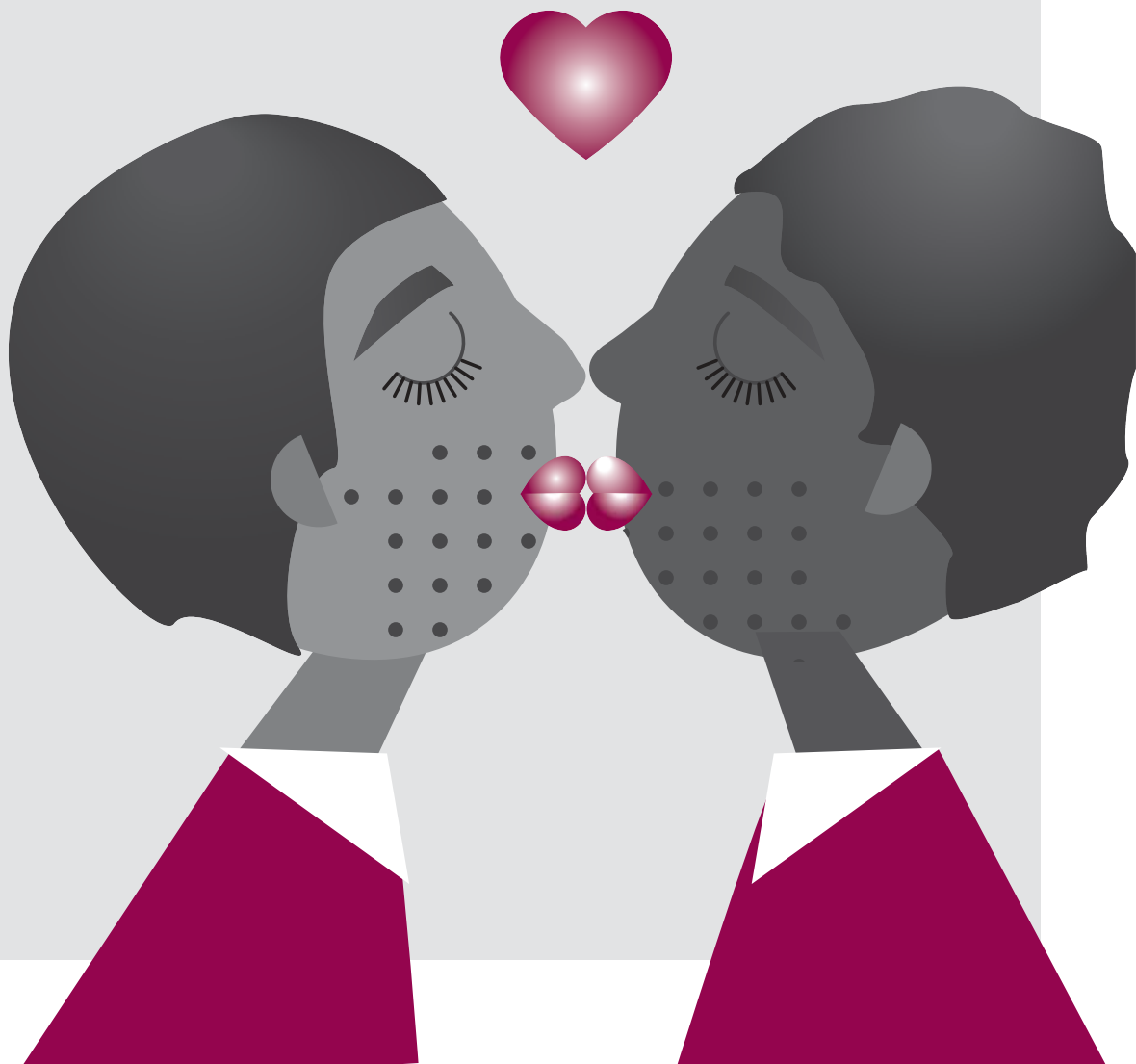
Legenda

- Met dit icoon wordt verwezen naar een relevante paragraaf uit eerdere hoofdstukken of verderop in het boek.

Verwijzingen naar **www.coutinho.nl/seksuelevormingendiversiteit**

- Verwerking: met dit icoon wordt verwezen naar een (extra) verwerkingsopdracht op de website, of materiaal dat je bij de verwerkingsopdracht kunt gebruiken.
- Verdieping: met dit icoon wordt verwezen naar een verdiepende tekst op de website.
- Media & materiaal: met dit icoon wordt verwezen naar filmpjes of formulieren.

1 Genderdiversiteit en seksuele diversiteit

Leerdoelen hoofdstuk 1

Je kunt aan het eind van het hoofdstuk en nadat je de verwerkingsopdrachten hebt uitgevoerd:

- 1 de begrippen intimiteit, erotiek en seksualiteit definiëren en helder toepassen in gesprekken;
- 2 de begrippen genderidentiteit en genderexpressie helder onderscheiden en toepassen;
- 3 de verschillende vormen van seksuele gerichtheid onderscheiden;
- 4 de prevalentie van genderdiversiteit en seksuele diversiteit weergeven;
- 5 reflecteren op je eigen seksuele gerichtheid en genderidentiteit en een keuze maken of je dit deelt en met wie;
- 6 emoties benoemen die seksualiteit kan oproepen;
- 7 je oordeel over lhbtï heroverwegen op basis van kennis van maatschappelijke acceptatie van lhbtï en je opener opstellen in de communicatie met en over mensen met een andere seksuele gerichtheid en genderidentiteit dan die van jezelf.

1.1 Inleiding

Dit boek gaat over inclusieve seksuele en relationele voorlichting en vorming in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. Dit eerste hoofdstuk gaat over datgene waarmee seksualiteit en intimiteit begint en eindigt: de persoonlijke beleving van mensen.

In dit hoofdstuk definiëren we de drie hoofdbegrippen intimiteit, erotiek en seksualiteit. Het taalgebruik over seksualiteit wordt nader bekeken. Daarnaast komt genderidentiteit en het gevarieerde menu van seksuele gerichtheid (heteroseksualiteit, biseksualiteit, homoseksualiteit) aan bod. We behandelen een passende definitie van seksuele gezondheid en de seksuele rechten van de mens. Homoseksualiteit en transgenderisme zijn geen ziekten, maar de samenleving kan lhbtï's wel ziek maken; dit heet minderheidsstress. Tot slot bespreken we het bevolkingsonderzoek naar de maatschappelijke acceptatie van seksuele en genderdiversiteit.

Leraren kunnen last hebben van handelingsverlegenheid bij het verzorgen van onderwijs over seksualiteit. Dit boek beoogt die handelingsverlegenheid te vervangen door de professionele vaardigheid om met leerlingen en collega's te praten over seksualiteit. Handelingsverlegenheid kan gebaseerd zijn op een gebrek aan kennis over seksualiteit, over de beleving van seksualiteit en over de seksuele ontwikkeling bij kinderen en jongeren. In deze eventuele hiaten voorziet dit boek.

1.0 Startopdracht: tips voor docenten aan de lerarenopleiding

Verwerkingsopdracht 1.1

Verlegenheid over seks. Een contemplatieve meditatie

Voer de volgende oefening uit.

Je loopt op straat of in school. Je kijkt naar de mensen om je heen. Terwijl je kijkt naar steeds weer een ander mens, denk je steeds hetzelfde:

‘Deze mens is op aarde, omdat de ouders van deze mens seks hebben gehad. Ook als er sprake is van kunstmatige inseminatie, dan nog was er masturbatie nodig om sperma te leveren. Dus als er geen seks was, dan leefde deze mens niet. Zo gewoon is seks. En tegelijk zo bijzonder.’

1.2 Seksualiteit, intimiteit en erotiek

Om les te kunnen geven in seksuele vorming, moet je leren om te praten over seksualiteit. Daarom begint dit boek met de taal: definities en woordgebruik. Wat is seksualiteit? Welke woorden gebruiken we wel en niet in het onderwijs als we praten over seks?

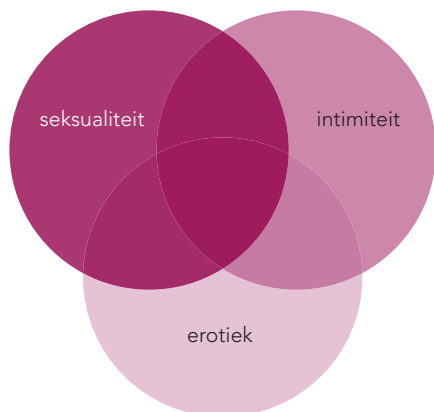
We gebruiken drie kernbegrippen om het gehele gebied van seksualiteit goed in kaart te brengen: seksualiteit, intimiteit en erotiek. We werken met definities die gebaseerd zijn op verschillende bronnen (Gualtherie van Weezel & Waaldijk, 1995; Gieles, 1983; Van der Doef, 1994; Cornuit & Koenis, 1992; Van Dale, 2015; Zwanikken, 1989; Wouters, 2012a; Hite, 1982; Van Naerssen, 1989; Van Lunsen en Laan, 2017).

- seksualiteit: gerichtheid op fysieke, vaak genitale lustbeleving en opwinding van zichzelf en/of de ander;
- intimiteit: het inruilen van afstandelijkheid of angst voor wederzijds vertrouwen en relationele warmte;
- erotiek: de kunst een ander te verleiden (of jezelf te verleiden met fantasie) tot het seksualiseren van een intieme situatie.

Bij intimiteit beleven mensen genoeg aan het vertrouwd dicht bij iemand zijn, al of niet fysiek. Zo kunnen telefoneren, chatten en fantaseren als intiem contact worden beleefd. De ik-grenzen vervagen: iemand vindt het fijn dat de ander zich goed voelt en daar heeft hij veel voor over; het ‘ik’ en ‘jou’ verdwijnt een beetje, gezamenlijkheid is belangrijker. Het lezen van een bericht van een geliefde is een intieme bezigheid, het stoort als een ander meeleeft. Het samen slapen is intiem: bedgenoten vertrouwen elkaars nabijheid. Samen slapen vereist het volledig en langdurig opgeven van controle; hier is veel meer vertrouwen voor nodig dan voor seksueel contact (Rigter, 1996).

Als mensen graag dicht bij hun geliefde zijn, is dat intimiteit. Mensen kunnen iemand knuffelen en daarvan genieten zonder gericht te zijn op seksuele opwinding. Als er wel sprake is van seksuele opwinding of seksuele gedachten, betreden de partners het overgangsgebied tussen intimiteit en seksualiteit, dat in dit boek gedefinieerd wordt als erotiek. Erotiek blijkt vaak de trigger, de koppeling van intimiteit naar seksualiteit. Erotiek is ook de kunst van het verleiden; door het sensitief en subtiel uitdagen wordt een intieme

situatie seksueel geladen. Soms schuift een situatie wisselend bij beide partners heen en weer tussen seksualiteit en intimiteit. Als mensen opgewonden raken binnen die nabijheid, uit dat zich psychisch en met fysieke reacties zoals een erectie, het vochtig worden van genitaliën, het versneld kloppen van het hart, harde tepels en een snellere bloedstroom. Je treedt dan de seksuele fase in. Richt je je in je denken en/of handelen op erogene zones, heb je lustvolle gedachten, al of niet gericht op een orgasme, dan wordt gesproken van seksualiteit. Het lastige aan de definitiekwestie is dat je in een situatie intimiteit én erotiek én seksualiteit kunt ervaren, en dat dit tussen partners en ook nog per moment kan verschillen. In figuur 1.1 wordt dit gevisualiseerd.

Figuur 1.1 Seksualiteit, intimiteit en erotiek

Zwanikken (1989), een klinisch psycholoog, heeft dit inspirerend verwoord: ‘Met seksualiteit en intimiteit wordt een veelomvattend gebied van menselijk functioneren aangeduid. In de seksualiteit is de mens gericht en betrokken op geslachtelijkheid en geslachtsverschillen, op het man-zijn en vrouw-zijn van zichzelf of de ander. [...] Onder intimiteit verstaan we allerlei vormen van toenadering tussen mensen waarin men de angst voor elkaar inruilt voor wederzijds vertrouwen en warmte; waarin men de sociale afstand, grenzen en remmingen van alledag overschrijdt; waarin men laat blijken wat men boeiend vindt aan elkaar: iemands uiterlijk, optreden, persoonlijkheid, iemands ervaringswereld en levensloop. Men laat de ander toe op plaatsen waar niet iedereen mag komen: in zijn privacy, huis, hobby’s, in zijn binnenwereld: men raakt – als de intimiteit ook elkaars lichamelijke betreft – elkaar vrijer aan dan in het openbaar gebruikelijk is.’

Socioloog Wouters (2012a) benadrukt dat seksualiteit eigenlijk nooit iets puur individueels is. Seksuele verlangens staan nooit los van relationele verlangens, omdat elke bevrediging van een seksueel verlangen plaatsvindt in een relatie, hoe kortstondig of gefantaseerd ook. Dat geldt zelfs voor ‘soloseks’ (masturbatie): in de fantasie is er vrijwel altijd een partner.

Mannen en vrouwen kunnen verschillende verwachtingen hebben van seksualiteit: in onze samenleving zoeken vrouwen in seks over het algemeen wat meer affectie (intimiteit), terwijl mannen meestal wat meer gericht zijn op het orgasme (seksualiteit) (Hite,